

LLULL EN EL *TIRANT LO BLANC*: ENTRE LA REESCRITURA I LA SUBVERSIÓ¹

Si hi ha una tècnica arquitectònica fonamental que explica la conformació del *Tirant lo Blanc*, aquesta és l'àmplia presència d'intertextos enfilats i resemantitzats al servei del nou producte textual. Entre l'esplèndida munió d'ingredients textuais i ideològics que configuren el *Tirant lo Blanc* (TB) (veg., entre d'altres, BADIA 1993: 92-96) ocupen un lloc destacat els de procedència lul·liana. La presència de Ramon Llull en la gran novella cavalleresca valenciana es concreta, fonamentalment, en les parts «anglesa» (caps. 1-97) i «africana» (caps. 296-413) de l'obra, per bé que de diversa manera en l'un i en l'altre cas: el que hi ha a la part «anglesa» és una clara intertextualització del *Llibre de l'orde de cavalleria* lul·lià (LOC) (caps. 28-39) (NICOLAU 1905: 10-23; RÍQUER 1990: 96 i 261-266),² mentre que allò que trobem als episodis africans del TB és l'empremta genèrica dels ideals de croada del beat.

En els darrers temps el tema de les petges lul·lianes en el TB ha merescut l'atenció, a diferents propòsits, d'autors tals com Martí de Riquer (1990: 257-271), Albert Hauf (1992), Lola Badia (1993: 44-

1. El present treball ha estat realitzat en el marc dels projectes d'investigació GV-2431/94 i GV-3110/95 de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana.

2. Convé no oblidar, però, que la preocupació per la cavalleria coetània, en tant que s'aparta de les funcions que li són pròpies, ja és objecte de l'atenció de Ramon Llull en el capítol 112 del *Llibre de contemplació* (HAUF 1992: 14-17).

52), Josep Lluís Martos (1995) o Rafael Ramos (1995).³ Tanmateix, això no obsta perquè repreguem ací de bell nou l'estudi d'aquest aspecte, amb l'objectiu de determinar l'abast real, la funció i el sentit de la presència de Llull en la novella de Joanot Martorell,⁴ a partir de l'estudi dels mecanismes concrets de reutilització d'alguns materials del beat, del tractament literari del tema de la croada africana i, sobretot, de la consideració de les petges lul·lianes a la llum de les possibilitats interpretatives que suggereix el desenllaç de la novella (ALEMANY 1994).

Com és sabut, la part «anglesa» del TB (caps. 1-97) es divideix en dues subparts: la formada pel relat de la història de Guillem de Vàroic (caps. 1-27) i la secció doctrinal sobre l'orde de cavalleria (caps. 28-39), per una banda, i, per l'altra, la narració de les experiències cavalleresques de Tirant durant la seua estada a Anglaterra (caps. 40-97). La primera d'aquestes subparts depèn del *Guillem de Vàroic* (GV), tractadet de cavalleria fragmentari atribuït a Joanot Martorell (BOHIGAS 1947: 16-24 i 43-77; MARTORELL 1990: apèndix II; RÍQUER 1990: 95-97 i 257-271), que, alhora, es basa en alguna versió del *roman* anglonormand del s. XIII *Guy de Warwick* (GW)⁵ i del LOC de Ramon Llull (LLULL 1988; SOLER 1989 i 1990).⁶

El GV relata la història llegendària del comte homònim, que, després d'un pelegrinatge a Terra Santa, renuncia a la vida mundana per fer-se ermità i viure anònimament. Només la invasió d'Anglaterra

3. En el moment de preparar la redacció definitiva d'aquesta comunicació, ens assabentem, per la tercera circular de l'XIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, que Montserrat Piera també s'hi ocupa del tema en la seua comunicació «Llull i el concepte de la croada evangelitzadora al *Tirant lo Blanc* de Martorell».

4. A falta de proves concloents *a contrario*, preferim seguir atribuint a Martorell l'autoria del TB.

5. N'hi ha traduccions angleses i irlandeses dels segles XIV i XV (*Warwick* 1966), una versió en prosa francesa de la primera meitat del segle XV (*Warwick* 1971) i, fins i tot, algun testimoni llatí tardà (NASCIMENTO 1995).

6. Martí de Riquer (1990: 96) creu, amb bon criteri, que Martorell degué inspirar-se en un dels testimonis catalans del LOC, per bé que, possiblement, aquest no siga cap dels que se'ns han conservat, com assenyala Albert Soler (BADIA 1993: 46, n. 19). Cal tenir present, no obstant això, que «el tractat lul·lià va circular per Anglaterra i apareix copiat en versió francesa en sumptuosos manuscrits que el nostre autor pogué conèixer» (BADIA, *ibid.*, amb referència a LLULL 1988: 68, n. 13).

pels sarraïns li fa reprendre les armes per ajudar el seu rei com a capità de l'exèrcit fins obtenir la derrota dels invasors. Una vegada aconseguida la victòria, el comte retorna a l'ermita, on, un dia, arriba un escuder bretó, el qual Vàroic adoctrina en els principis de la cavalleria mitjançant els continguts bàsics del LOC lul·lià.

Per la seua part el LOC és un «tractat teòric adreçat principalment als cavallers, on [l'autor] demostra *per raons necessàries* allò que la cavalleria és i allò que no és» (SOLER 1988, 17), malgrat que, segurament, no va nàixer amb «la voluntat de ser un *manual*, en el sentit més estricte del terme» i és «més aviat, el primer pas cap a la *sciència demostrada per letres*» (SOLER 1988: 23). Això és així perquè el LOC va ser escrit com a aplicació d'un dels múltiples vessants de l'Art, en la versió coneguda com a *Art abreuçada d'atrobare veritat* (*Ars compendiosa inveniendi veritatem*), vigent durant el període comprés entre 1274 i 1283 (BONNER 1977: 221). El LOC consta de matèria narrativa i de matèria doctrinal. La primera es concentra, fonamentalment, en el pròleg, mentre que la segona es desenvolupa al llarg dels set capítols de l'obra. En el pròleg un ermità lliura a un escuder un tractat sobre la cavalleria —just el mateix que esdevé el moll del LOC— i li demana que el porte a la cort on aquest es dirigeix per a ser adobat cavaller, tot preguntant-li que, en retornar, passe per l'ermita per a relatar-li els fets que hi han tingut lloc.

Martorell, en redactar la part «anglesa» del TB, segueix de prop i amplia el GV, la qual cosa no exclou la coneixença directa d'alguna versió del GW i del LOC (RÍQUER 1990: 361-271). El GV, al seu torn, només fa una tria molt selectiva d'alguns dels passatges més novel·lesc del LOC: fonamentalment el pròleg, tot i que també el llibre 1 («Del come[n]çament de cavayllaria») i el llibre 5 («De la significança qui és en armas de cavayler»). Martorell novella en els seus textos el tòpic de l'ermità com a transmissor de coneixements, que, en les obres de caire cavalleresc, s'erigeix com a introductor del futur cavaller (HUCHET 1985; PASTOR 1993). En el GV i en el TB l'escuder i Tirant, respectivament, són alliçonats per un ermità lul·lià que pren l'escorça del comte de Vàroic. Aquest és, precisament, el motiu comú que comparteixen el GW i el LOC. Martorell, com hem dit, opta pel material més novel·lesc d'aquesta darrera obra, però sense prescindir

totalment de la part teorico doctrinal, la qual, això sí, se'n ofereix ara reduïda, alleugerida conceptualment i, sobretot, incardinada en un discurs ficcional de caire extrateòric.

Si Llull s'allunya en la seua obra dels tractats didàctics de cavalleria en atorgar al seu text una dimensió teòrica personal, Martorell se separa del producte lul·lià en l'aprofitament que en fa, malgrat la fidelitat microestructural constatable en molts casos. Ens referim a la naturalesa substancialment narrativoficcional dels textos del valencià, enfront del caràcter primordialment doctrinal de l'obra del mallorquí. En Llull prima el *docere*, mentre que el *delectare* és únicament —com en el *Blaquerna* o el *Fèlix*, per exemple— una eina subordinada a la funció didàctica. Contràriament, en Martorell el *delectare* esdevé el fonament de la seua producció, mentre que el discurs teòric fragmentari relativitza la seua dimensió tot quedant reduït a un dels múltiples ingredients compositius del discurs ficcional. Així doncs, en el pas de Llull a Martorell s'ha invertit aquesta dicotomia de la tòpica major horaciana. Aquesta és la raó per la qual, entre altres diferències més, els escrits de Martorell sotmeten la font lul·liana a un clar procés de concreció d'actants: el gran rei del LOC passa a ser el rei d'Anglaterra, mentre que l'anònim escuder del tractat es transforma en el cavaller Tirant —bretó com Lancelot i Tristany— a l'obra homònima, per bé que el GV encara ens el presenta com a anònim.

Com que una comparació amb detall de les variants argumentals que trobem entre el tractat de Llull i les dues obres de Martorell, el GV i el TB, ja ha estat feta des de Pere Bohigas (1947: 16-24) a Josep Lluís Martos (1995), tot passant per Martí de Riquer (1990: 257-271) i Albert Hauf (1992: 22-28), ací ens centrarem en alguns dels aspectes d'interès que se'n deriven per als nostres objectius. Aquests, referits al TB, són, fonamentalment, tres: la intercalació de l'*exemplum* de Quinto lo Superior, la referència a Àfrica com a lloc d'infidels propici per a fer mèrits cavallerescs i els manlleus del *Lancelot du Lac*.

La innovadora inclusió del relat de Quinto lo Superior als caps. 33-34 del TB, a més de l'amplificació de la matèria narrativa que implica en relació amb el LOC i amb el GV, assoleix un pes específic notori a l'hora de determinar el nou sentit que Martorell pretén atorgar als manlleus lul·lians, atès que, a més de contribuir a la cohe-

sió interna de la novella, il·lustra el valor pragmàtic concret que el TB atribueix a l'orde de cavalleria. Com és sabut, l'ermità, en la feixuga tasca de traure el jove Tirant de la ignorància supina que aquest confessa tenir sobre la benemèrita institució cavalleresca, no sols recorre a fer-li cinc cèntims del que el beat mallorquí havia escrit dos segles abans, sinó que, a més, troba d'allò més eficaç, per a reforçar la seua tasca docent, recórrer a un *exemplum*, l'instrument literari del qual els clergues havien usat i abusat en la predicació i en els tractats didacticodoctrinals. És així com, per a il·lustrar la missió primordial de defensa de l'església que correspon a l'orde de cavalleria, l'ermità relata al jove Tirant la història de Quinto lo Superior. Aquest cavaller de ficció és enviat pel Papa a Constantinoble per a posar fre a les tropelies de tota mena que els turcs hi infligien a la desvalguda cristiandat oriental. Davant la inoperància d'un emperador desposseït de la seua autoritat, aconsegueix posar-hi ordre amb una eficàcia inaudita, tot foragitant els turcs i restituint el titular de l'imperi. Finalment retorna a Roma, on és premiat amb tota mena de tresors papals, mor plàcidament i és soterrat a l'església de Sant Joan del Laterà.

És evident que l'*exemplum* de Quinto lo Superior, alhora que evoca, *mutatis mutandis*, l'actitud heroica del mateix comte-ermità Guillem de Vâroic, salvador d'Anglaterra de la invasió sarraïna, esdevé un microcosmos premonitori de l'eix temàtic cardinal del TB, el qual, per altra part, no és més que la reescriptura d'un vell *topos* literari —el del cavaller occidental que allibera la cristiandat oriental de la subjugació dels infidels— (STEGAGNO 1966; RAMOS 1995: 74-75), que, en els temps en què es redactava la novella de Martorell —pels volts de 1460— recobrava una inusitada vigència després que, en la realitat històrica, Constantinoble hagués caigut definitivament en mans dels turcs en maig de 1453.

Així doncs, la doctrina *in abstracto* del LOC, mitjançant la qual el beat pretenia il·lustrar una de les múltiples aplicacions de l'Art, es refuncionalitza al TB amb una finalitat concreta i eminentment pràctica que s'allunya de la font lulliana, la qual, no ho oblidem, havia estat concebuda com a «branca de l'Art» adaptada a l'ús dels cavallers que viuen en el segle i que ni tans sols té res a veure, en principi, amb l'a-

plicació concreta de l'exèrcit a la guerra de l'Islam» (BADIA 1993: 48).

Potser és aquest caràcter teòric i generalista del doctrinal de cavallers lullià el que, precisament, mena Martorell, a l'hora d'adaptar-lo per a la seua novel·la, a interpolar-hi una al·lusió ben significativa inexistent als passatges del LOC que manllava. Ens referim al capítol 30 del TB, on, en preguntar-li Tirant a l'ermità si és cavaller, aquest li respon: «Mon fill [...], bé ha L anys que yo rebí l'orde de cavalleria en les parts de Àfrica, en una gran batalla de moros» (MARTORELL 1992: I, 52). Aquesta brevíssima menció d'Àfrica com a lloc on el comte de Vårøic va ser adobat a cavaller lluitant contra els infidels no és casual ni gratuïta i, per tant, no ens pot passar desapercebuda. I diem que no és casual ni gratuïta si més no per dues raons: 1) serveix per a vincular la funció de la cavalleria a la croada contra els infidels, aspecte decisiu en la trama narrativa del TB, i 2) preludia, inequívocament, el dilatat episodi africà de la novel·la (caps. 296-413), al qual contribueix a donar sentit, justificar i encardinar coherentment en el conjunt macrotextual de la novel·la, en contra del que ha estat el parer d'un sector de la crítica durant molt de temps (ALEMANY 1997: 219).

Per si encara no ho sabíem, ja sabem, doncs, per què Martorell envia Tirant a Àfrica: al marge de l'eventual funció expiatòria de determinats comportaments ètics del protagonista (MIR 1989; ALEMANY 1997: 221-223), les exòtiques terres africanes, poblades per enemics o, si més no, ignorants del cristianisme, són l'indret més adequat per a forjar els cavallers tant en el vessant purament militar com en el missioner, segons demostraran els fets. És per aquesta via que els episodis nord-africans del TB, a més de connectar subtilment amb la part «anglesa» de la novel·la, tributària del LOC, ens duen també a Ramon Llull des del punt i hora que exemplifiquen una de les grans utopies del beat: la «conversió dels infidels mitjançant la predicació i la croada» (HAUF 1992: 12). L'actuació de Tirant al nord d'Àfrica reflecteix a bastament la imatge del cavaller croat apòstol de la cristiandat, atès que l'heroi hi dedica una bona part del seu temps a l'evangelització i al bateig, en col·laboració amb dos mercedaris valencians —un d'ells anomenat fra Joan Ferrer—, de vora 400.000 musulmans (BADIA 1993: 48, n. 22), entre els quals destaquen el rei

etíop Escariano⁷ i la princesa Maragdina, filla del rei de Tremicén, amb la qual aquell acabarà casant-se. Aquesta apoteòsica cristianització d'infidels, reforçada per l'hàbil política matrimonial propiciada per Tirant, permet fer realitat en la ficció novel·lesca un pla d'actuació ideal que presenta clares concomitàncies amb el que havia postulat Ramon Llull al *Liber de fine* —on sosté que la recuperació dels Sants Llocs només seria possible després de la conquesta de l'Espanya musulmana, del nord d'Àfrica, de les illes de Rodes i Xipre, etc. (BADIA 1993: 45, n. 16)—, amb el que propugna el cavaller armeni Aitó de Gorigos en *La flor de les històries d'Orient* (AITÓ 1989) o, fins i tot, amb les profecies tardomedievals que anunciaven que un príncep cristià arribaria a conquerir Alger, Fes, Tunis, Bugia, Constantinoble i Terra Santa (DURAN 1987: 21). Albert Hauf ho ha resumit molt bé amb una pregunta retòrica: «¿No es tracta, més o menys adaptada a les circumstàncies, de la mateixa estratègia proposada per Llull i per Aitó, i que volia posar en pràctica el nostre Jaume el Conqueridor, de tancar en tenalla l'enemic per forces convergents?» (HAUF 1992: 31).

És evident, doncs, que la croada de Tirant a Àfrica té una relació genèrica amb un vessant clau de la utopia lul·liana, que, tanmateix, convé relativitzar des del punt de vista de les dependències textuals concretes, ja que les petges d'aquesta utopia potser ja constituïen tot un lloc comú àmpliament difós en la cultura de l'època en què es va escriure el TB. Però no és aquest l'únic element relativitzador susceptible de ser adduït a propòsit de la determinació dels límits de la influència de Llull sobre la novel·la valenciana. N'hi ha un altre de més rellevant des del punt de vista literari: la possible ironia amb què Martorell va reescriure aquestes fabuloses gestes (BADIA 1993: 47; 45, n. 17; 48-49; 84). Els resultats hiperbòlicament òptims de l'actuació de Tirant al nord d'Àfrica, especialment en allò

7. És interessant assenyalar que Escariano, abans de ser batejat, demana a Tirant que li explique el dogma trinitari, cosa que el nostre heroi-apòstol fa amb notable eficàcia. Lola Badia (1993: 50-51) apunta la possibilitat que en aquest episodi hi haja un ressò de les primeres pàgines del *Llibre del gentil e dels tres savis* (LLULL 1989: I, 179-199), on s'exposen els fonaments del cristianisme a partir de la demostració «per raons necessàries» del dogma de la Trinitat.

que afecta la conversió massiva de nadius, permeten aquesta possibilitat, però, sobretot, és el contrast de tots aquest èxits sense parió amb el desenllaç definitiu de la novel·la, sobre el qual parlarem tot seguit, allò que més contribueix a fer bona aquesta hipòtesi: a mitjan segle xv, uns pocs anys després de la caiguda definitiva de Constantinoble, en plena adaptació de la cavalleria a una realitat radicalment canviant i des d'una situació personal de franca davallada (CHINER 1993), com es miraria realment Martorell els vells projectes missionals que Llull havia contribuït a escampar pertot arreu? No ho sabem amb precisió inequívoca, però no és exagerat pensar que el nostre autor, que escriu a la fi dels seus dies, s'ho mirés tot amb un cert distanciament entre nostàlgic i burleta, tot i que, com adverteix Lola Badia (1993: 45, n. 17), «aquesta ambigüïtat no hauria d'induir ni lectures exageradament hilarants ni refutacions radicals de l'element còmic».

Però, abans d'avançar cap al desenllaç del TB i d'aquesta comunicació, convindrà reprendre un punt que hem anunciat més amunt. Ens referim a la intertextualització d'alguns passatges del *Lancelot du Lac* en els mateixos capítols de la part «anglesa» del TB on s'aprofita el LOC. Concretament, tant a la fi del cap. 34 com al llarg del cap. 35, l'ermità explica a Tirant el valor allegòric de les armes defensives i ofensives pròpies d'un cavaller, d'acord amb una llarga tradició (sant Bernat de Claravall, Pere March...) que, en última instància, es remunta a un passatge de l'epístola de sant Pau als Efesis (6, 13-17). És el cas que, en confrontar les explicacions corresponents que proporciona el TB —i, fins i tot, el GV, tret d'alguna petita excepció— amb les que conté el LOC lullià, hi trobem clares discrepàncies. Aquestes, tal i com ha demostrat Rafael Ramos (1995), es deriven del fet que, en aquests cas concret, el TB opta per substituir el model del LOC per un altre text alternatiu que també gaudia d'un considerable prestigi en l'univers medieval, el roman de *Lancelot du Lac*, d'una versió catalana del qual ens han arribat dos fragments (SHARRER 1977: 17-18). Pel que sembla, Martorell substitueix el LOC pel *Lancelot* allí on els conceptes lullians resulten excessivament abstractes. Segons assenya-la Rafael Ramos (1995: 83),

«Lulio indicaba que “offici de cavayler és maintenir e deffendre la santa fe catholica”, pero esa es sólo una de sus funciones, pues inmediatamente se añadía que “offici de cavayler és la fi e la intenció per la qual fo començat l'ordre de cavayleria”, [...] “maintenir e deffendre senyor terrenal”, “maintenir terra”, “maintenir vídues, òrfens, hòmens desapoderats”, “és haver casteyl e cavayl per guardar los camins e per deffendre lauradors”, deberes que el valenciano parece olvidar deliberadamente [...]. Martorell respeta la primera función como la principal aunque la modifica ligeramente: su caballero, siguiendo al *Lancelot*, debe “maintenir e deffendre la santa mare Església”: la matización, pasando de “fe catòlica” a “Església” es importante [...], pues revela una visión más propia de un caballero combativo contra el Islam que de un religioso preocupado por minucias teológicas.»

Aquesta ve a ser la tònica general que es dedueix de la resta de manlleus del *Lancelot* que substitueixen el LOC. Això és així perquè el tractat lul·lià, concebut com a branca de l'Art per a l'ús de la cavalleria, en abstracte (SOLER 1989: 23), exigia ser readaptat a l'hora de fer-lo servir com a element compositiu d'una novel·la l'eix temàtic de la qual demanava actualitzacions ben concretes per fer-la rendible ideològicament i estètica en els temps que corrien. Al seu torn, la imbricació de passatges del *Lancelot* amb altres del LOC en la primera part del TB contribueix a remarcar la naturalesa de ficció literària, emparentada amb la tradició artúrica, de l'obra de Martorell (BUTINYÀ 1990; SALES 1991).

La tria de les fonts esmentades per a l'elaboració del pòrtic del TB, ens situa, genèricament, en la pista d'una proposta ideològica absolutament arrelada en els principis més pregonos de l'univers medieval, que es concreta, amb tots els matisos necessaris, en l'actualització del vell codi cavalleresc i de l'ideal de croada fixats dos segles abans pel beat. La personalitat del comte-ermità, mestre de cavalleria de Tirant, i el manual que empra per a la seua tasca didàctica —substancialment el LOC lul·lià amb alguns canvis presos del *Lancelot*, malgrat que en l'obra se'ns diga que és l'*Arbre de batalles*—⁸ en són signes inequívocs. Per altra part, l'actuació del protagonista al llarg

8. Títol d'un tractat jurídic francès d'Honoré Bouvet absolutament aliè al TB, traduït al català al s. xv (BASTARDAS 1980).

de la novella confirma, en termes generals, que ha après bé la lliçó del seu mestre. Amb aquest bagatge formatiu Tirant protagonitzarà una trajectòria cavalleresca brillant, exemplar i ascendent al servei de la cristiandat tal i com ho palesen les seues actuacions a Sicília, a Rodes i, de manera molt especial, al nord d'Àfrica, on, com hem vist, s'endevinen fàcilment els ressons dels ideals de croada lul·lians. Aquesta trajectòria del cavaller culminarà amb l'alliberament definitiu de l'imperi cristià d'orient del domini turc, amb el seu nomenament com a cèsar d'aquest imperi i amb el seu matrimoni amb la princesa Carmesina, filla de l'emperador. Però, com ja és sabut, un tomb imprevist del destí fa que el nostre protagonista deixi aquest món víctima «d'un mal de costat» (cap. 471), tragèdia que es rematarà amb la mort, tot seguit, de la seua flamant esposa i del vell emperador.

Aquest desenllaç, tan allunyat de les expectatives de *happy end* que el desenvolupament de la novella podria generar en el lector poc atent,⁹ no entra en contradicció, de cap manera, amb els pressupòsits ideològics que ens havien bastit, al començament de l'obra, els materials procedents del GV i del LOC lul·lià: el medievalisme canònic d'aquests i de l'ideal de croada contra els infidels es reedita ara mitjançant el recurs a l'expedient de l'acció de Fortuna, mestra de virtut, la qual ens ensenya a menysprear les glòries mundanals d'acord amb les pautes inequívokes del vell *vanitas vanitatum*. L'heroi esforçat i virtuós que és Tirant esdevé un no-res just en el punt en què havia arribat a assolir les cotes més altes del seu èxit professional i la seua plena realització afectiva. Però hi ha un inquietant segon temps del desenllaç que relativitza —si no és que els invalida— els plantejaments ideològics dominants fins ací en la nostra novella. Ens referim a les noces entre la vella emperadriu viuda i el poc escrupolós jovenet Hipòlit de Roca Salada (cap. 483), amants irredempts des del cap. 248 de l'obra, els quals, hereus testamentaris de Carmesina (cap. 477) i de Tirant (cap. 469), respectivament, esdevenen els nous titulars de l'imperi esplendorós i plenament pacificat que els ha llegat el cavaller Tirant (ALEMANY 1994).

9. Joan M. Perujo (1995) ha demostrat com des dels primers capítols fins als darrers del TB abunden les premonicions d'aquest luctuós desenllaç.

Les conseqüències que se'n deriven no són intranscendents, perquè una solució narrativa d'aquesta mena altera el missatge didàctic concentrat en els trenta-nou primers capítols del TB i desenvolupat al llarg de les seues pàgines. Això obri unes expectatives interpretatives bastant més complexes i innovadores, perquè ja no sembla possible llegir el TB en clau de didactisme convencional, pla i pur, com ens suggerien les fonts emprades en l'elaboració del nucli embrionari de la novella. El contrast entre les pàgines inicials i les corresponents als episodis africans, per una part, i les finals, per l'altra, és suficientment notori perquè no ens preguntem si Martorell no haurà fet ús de la ironia com a recurs estructural clau de la seua obra. Si ha estat així, la tesi última del TB dista bastant de les que es desprenen del doctrinal cavalleresc i dels plans evangelitzadors lul·lians, perquè allò que l'autor hauria volgut dir, entre altres coses, és que els fonaments i l'esperit de la vella cavalleria no són més que un pur *desideratum* inviable en el moment en què escriu, ja que els virtuosos que els practiquen sucumbeixen finalment per deixar pas als oportunistes de torn que triomfen mitjançant actuacions gens ni mica heroiques ni virtuoses. Des d'aquesta òptica, els models lul·lians —i altres de connexos—, considerats en el conjunt macrotextual de l'obra, hi assoleixen una refuncionalització absolutament original i innovadora, que contribueix a definir un producte alternatiu a l'arquetipus literari cavalleresc conegut fins aleshores.

RAFAEL ALEMANY
JOSEP LLUÍS MARTOS
(Universitat d'Alacant)

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AITÓ DE GORIGOS (1989): *La flor de les històries d'Orient. Versió del segle XIV*, ed. d'Albert G. HAUF (Barcelona: Centre d'Estudis Medievals de Catalunya).
- ALEMANY, Rafael (1994): «La mort de Tirant i el triomf d'Hipòlit o la crisi del món cavalleresc vista per un cavaller en crisi» en: Carlos ROMERO i Rossend

- ARQUÉS (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani* (Venezia, 24-27 marzo, 1992) (Padova: Editoriale Programma), pàgs. 13-26.
- ALEMANY, Rafael (1997): «Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*» en: Jean Marie BARBERÀ (ed.), *Actes del Colloqui Internacional «Tirant lo Blanc» (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)* (Barcelona: Centre Aixois de Recherches Hispaniques-Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pàgs. 219-229.
- BADIA, Lola (1993): «El *Tirant* en la tardor medieval catalana» en: *Actes del Symposium «Tirant lo Blanc» (Barcelona 1990)* (Barcelona: Quaderns Crema), pàgs. 35-99.
- BASTARDAS, Joan (1980): «Notes sobre la versió catalana de l'*Arbre de batailles* d'Honoré Bonet», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, I (=Homenatge a Josep M. de Casacuberta, 1), pàgs. 187-196.
- BOHIGAS, Pere (ed.) (1947): *Tractats de cavalleria* (Barcelona: Barcino).
- BONNER, Anthony (1977): «Problemes de cronologia lul·liana», *Estudios Lulianos*, 21, pàgs. 36-58 i 221-224.
- BUTINYÀ, Júlia (1990): «Una nova font del *Tirant lo Blanc*», *Revista de Filologia Románica*, 7, pàgs. 191-196.
- CHINER, Jaume J. (1993): *El viure novellesc. Biografia de Joanot Martorell* (Alcoi: Marfil).
- DURAN, Eulàlia (1987): *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns. Discurs llegit el dia 10 de desembre de 1987 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres).
- HAUF I VALLS, Albert G. (1992): *Ramon Llull i el «Tirant»* (Palma de Mallorca: Publicacions del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca).
- HUCHET, Jean-Claude (1985): «Les déserts du roman médiéval. Le personnage de l'ermite dans les romans des XIIIe et XIVe siècles», *Littérature*, 60, pàgs. 89-108.
- LLULL, Ramon (1988): *Llibre de l'orde de cavalleria*, ed. d'Albert SOLER (Barcelona: Barcino).
- LLULL, Ramon (1989): *Obres selectes de...*, 2 vols., ed. d'Antoni BONNER (Palma de Mallorca: Editorial Moll).
- MARTORELL, Joanot (1990): *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell*, ed. de Martí de RIQUER (Barcelona: Ariel).
- MARTORELL, Joanot (& Martí Joan de GALBA?) (1992): *Tirant lo Blanch*, 2 vols., ed. d'Albert G. HAUF & Vicent Josep ESCARTÍ (València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana) [1a ed. 1990].
- MARTOS, Josep Lluís (1995): «La doctrina cavalleresca lul·liana en l'obra de Joa-

- not Martorell: l'episodi de l'ermità», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XXX (= *Miscellània Germà Colón*, 3), pàgs. 37-46.
- MIR, Josep M. (1989): «La marrada africana de Tirant» en: Antoni FERRANDO & Albert HAUF (eds.), *Miscellània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, I (Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València-Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pàgs. 85-94.
- NASCIMENTO, Aires A. (1995): «Guido de Warwick, *historia latine exerata*: un epígon de romance de cavalleria, entre os monges de Alcobaça» en: Juan PAREDES (ed.), *Medioevo y literatura. Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, III (Granada: Universidad de Granada), pàgs. 447-461.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís (1905): «Sobre les fonts catalanes del *Tirant lo Blanc*», *Revista de Bibliografia Catalana*, V, pàgs. 5-37.
- PASTOR CUEVAS, María del Carmen (1993): «Tipología del ermitaño: ficcionalización y función en los libros de caballerías hispánicos (*Zifar*, *Amadís* y *Tirante el Blanco*)» en: Aires A. Nascimento i Cristina Almeida Ribero (eds.), *Actas do IV Congresso da Associação Hispánica de Literatura Medieval (Lisboa, 1-5 Outubro 1991)*, IV (Lisboa: Cosmos), pàgs. 35-39.
- PERUJO, Joan M. (1995): «La tècnica de l'anticipació en el *Tirant lo Blanc*» en: Juan PAREDES (ed.), *Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Granada, 1993)*, IV (Granada: Universidad de Granada), pàgs. 51-64.
- RAMOS, Rafael (1995): «*Tirant lo Blanc*, *Lancelot du Lac* y el *Llibre de l'orde de cavalleria*», *La Corónica*, 23.2, pàgs. 74-87.
- RIQUER, Martí de (1990): *Aproximació al «Tirant lo Blanc»* (Barcelona: Quaderns Crema).
- SALES DASÍ, Emilio José (1991), «*Tirant lo Blanc* i la mítica cavalleria medieval» en: Antoni FERRANDO & Albert G. HAUF (eds.), *Miscellània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura*, IV (València-Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València-Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat), pàgs. 97-118.
- SHARRER, Harvey L. (1977): *A Critical Bibliography of Hispanic Arturian Material* (London: Grant & Cutler).
- SOLER, Albert (1988), Introducció a LLULL 1988.
- SOLER, Albert (1989): «'Mas cavaller qui d'açò fa lo contrari'. Una lectura del tractat lul·lià sobre la cavalleria», *Estudios Lulianos*, 29, 1, pàgs. 1-23 (primera part) i 2, pàgs. 101-124 (segona part).
- SOLER, Albert (1990): «El nou manuscrit del *Llibre de l'orde de cavalleria* i l'edició del text», *Estudios Lulianos*, 30, 2, pàgs. 195-200.

- STEGAGNO, Luciana (1966): «Fortuna iberica di un topos letterario: la corte di Constantinopoli dal *Cligès* al *Palmerin de Olivia*» en: *Studi sul Palmerin de Oliva. III. Saggi e ricerche* (Pisa: Università), pàgs. 99-136. Reed.: «Protohistória dos Palmerins. A Corte de Constantinopla do *Cligès* ao *Palmerin de Oliva*» en: *A lição do texto. Filologia e literatura. Idade Média* (Lisboa: Edições 70, 1979), pàgs. 169-206.
- Warwick (1966): *The Romance of Guy of Warwick*, ed. de Julius ZAPATA (London: Oxford University Press).
- Warwick (1971): *Le rommant de Guy de Warwik et de Herolt d'Ardenne*, ed. de D. J. CONLON (Chapel Hill: University of North Carolina Press).